

Krokus – en kulturplante med en lang historie

Crocus – A cultivated plant with a long history

Key words: Crocus, saffron, cultivated plants, historical use of plants, introduction of cultivated plants

Bjarne Larsen*

Abstrakt

Krokus er en stor og fascinerende slægt med en lang historie. Historien strækker sig fra naturlig evolution og udvikling gennem årtusinder til menneskelig anvendelse og dyrkning gennem foreløbig 4000 år. Safran-Krokus var den første art der blev sat i kultur, og først langt senere begyndte man at anvende Krokus som prydblade. Planten kom formentlig til Danmark i 1500-tallet, sandsynligvis via England og Holland. Det følgende giver en kort beskrivelse af Krokus-slægten, efterfulgt af glimt fra Krokus' historiske anvendelse i havebruget, der kan spores tilbage til det antikke Grækenland. Udvalgte værker om Krokus nævnes kort gennem en skildring af Krokus-slægtens vej – fra natur til kultur.

Abstract

Crocus is a large genus, representing a long and fascinating story from evolution during Millennia to cultivation and use during the past 4000 years. Saffron-*Crocus* was the first species to be cultivated and much later *Crocus* was used for ornamental purposes. A short description of *Crocus* is given with its historical usage in horticulture. Selected books about *Crocus* are shortly mentioned through a story about *Crocus* – from nature to culture.

Indledning

Knap 90 arter af Krokus er beskrevet. Krokus er en slægt i Iris-familien der er kendt, elsket og anvendt i havebruget. De enkelte arter har ofte et ret begrænset naturligt udbredelsesområde, men hele slægten er udbredt fra Portugal i vest til det vestlige Kina i øst (1). I nordlig-sydlig retning er slægten udbredt fra det sydlige Polen til

Afrikas nordspids. Det er imidlertid landene på nordsiden af Middelhavet, der fra naturens hånd er beriget med den største mangfoldighed af forskellige arter (2). Tyrkiet efterfulgt af Grækenland, rummer den største diversitet af Krokus- og det er blandt andet fra disse lande, botanikere og gartnere langt tilbage i tiden har indsamlet de arter, vi kender fra haven.

Krokus er tilpasset til at vokse i middelhavsklimaet. Dette klima er kendetegnet ved en mild, fugtig vinter og en varm og tør sommer. På grund af sommerens varme og tørke kan mange planter som fx Krokus, kun overleve sommermånederne ved at lade alle overjordiske plantedele visne ned og gå i dvale sommeren over. De har derfor en knold, der ligger beskyttet under jorden. Her i kan de oplagre vand og næring, indtil der atter falder nedbør om efteråret, og de kan vokse videre. Derfor vokser og blomstrer alle Krokus i vinterhalvåret. Nogle *Krokus*-arter begynder deres blomstring straks efter den første efterårsregn, men før frosten sætter ind (efterårsblomstrende), mens andre venter til efter frosten er ovre (forårsblomstrende). Men de må alle have afsluttet deres vækst og blomstring, inden tørken og varmen vender tilbage i forsommeren.

Hjemme i vore haver er Krokus populære prydplanter. Her er det primært de forårsblomstrende arter, vi dyrker, da vi gerne vil have noget, der blomstrer på en årstid, hvor de færreste haveplanter endnu blomstrer. Disse forårsbebudere findes i et væld af gul-, blå- og hvidblomstrede kultivarer (sorter). Disse arter stammer oprindeligt fra middelhavsområdet og blomstrer i marts-april, og derfor forbindes Krokus ofte med forår. Blandt de efterårsblomstrende arter derimod finder vi blandt andet Safran-Krokus, der flere steder i verden har spillet en rolle i historien.

Det latinske navn *Crocus* kommer af det græske ord for Krokus: κρόκος (3). Dette ord blev oprindeligt brugt om den dyrkede Safran-Krokus og stammer fra bronzealderen (3000 – 1100 f.Kr.) – længe før selve Krokus-slægten blev beskrevet.

Den græske tragediedigter Sofokles (495-406 f.Kr.) omtaler ”den skinnende gule Krokus” der ifølge ham, var blandt Attica-halvøens skønheder. Det indikerer at man i det antikke Grækenland skældende mellem bjergsidernes vilde arter og den allerede dengang dyrkede Safran-Krokus (3). I denne artikel vil vi se nærmere på udvalgte Krokus-arter og deres anvendelse i havebruget i historisk

Fig. 1. Øverst forrige side. Unge piger samler blomster af Safran-Krokus. Freskomaleri, Xeste 3, Thera, Grækenland. ca. 1500 f.Kr.

Fig. 2. Nederst forrige side. *Crocus cartwrightianus* med de lange, røde støvfangere er nærmest slægtning til Safran-Krokus. Her er den fotograferet vildtvoksende på Attica-halvøen i Grækenland.

perspektiv og op imod vor tid.

Safran-Krokus

Den første Krokus, der er blevet dyrket, har uden tvivl været Safran-Krokus (*Crocus sativus*). Safran-Krokus dyrkes for produktionen af verdens dyreste krydderi: safran, der udgøres af plantens tørrede støvfang. Det må have været grækerne, der første gang tog denne art i kultur – måske for 4.000 år siden. Både grækerne og romerne brugte safran som et værdifuldt farvestof både til tøj og i mad, ligesom de brugte det som smagsstof i madlavningen og til medicinske formål.

I det græske øhav finder vi øen Thera (Santorini), hvor man i bygningen Xeste 3 har fundet freskomalerier der forstillede unge piger, som høster safranblomster. Disse vægmalerier er dateret til ca. 1.500 f. Kr. Både historiske og arkæologiske fund peger på, at Safran-Krokus har været dyrket siden år 2.500 - 1.500 f. Kr (5). Det er derfor ikke uden grund, at den engelske gartner E. A. Bowles i 1924 skriver: "Safran-Krokus er den antikke verdens Krokus" (4).

Allerede i Det Gamle Testamente havde man kendskab til anvendelsen af safran, og muligvis også til dyrkningen. I Kong Salomos Højsang (ca. 10. årh. f.Kr.), kap. 4. v. 14 står der: "nardus og safran, kalmus og kanel, alle slags røgelsestræer, myrra og aloe, de fineste balsamstoffer".

Vi kender ikke oprindelsen til Safran-Krokus, da den i dag ikke kendes vildtvoksende, men kun i kultur. På Attica-halvøen omkring Athen og på mange af de græske øer finder vi imidlertid arten *Crocus cartwrightianus*. Denne art, der tidligere har tjent som en vild kilde til safran, er nærmest slægtning til den dyrkede Safran-Krokus. Man formoder således, at Safran-Krokus er en udvalgt form af *Crocus cartwrightianus* (se fig 2.). Mysteriet omkring oprindelsen af Safran-Krokus er imidlertid en gåde, der er lige så gammel som selve safrankulturen. Ophavet til denne ældgamle kulturplante er et

Fig. 3. Øverst forrige side. Byvåbnet i Saffron Walden (England) med tre blomster af Safran-Krokus.

Fig. 4. Nederst forrige side. Crocus chrysanthus-biflorus kultivarer hos Krokus-avleren W. van Eeden, Noordwijk, Holland. Foto Prof. Niels Jacobsen, KU-LIFE.

puslespil, der virker simpelt, men som ejendommeligt nok, trods mange års traditionelle morfologiske botanikstudier og senere års moderne DNA-undersøgelser, endnu ikke er blevet bevist.

Safran-Krokus, der er triploid og dermed steril, er ikke i stand til at sætte frø. Derfor bliver planten formeret vegetativt. Regelmæssigt graves knoldene op, der tages sideknolde fra planten, og knoldene plantes ud igen. Alle de Safran-Krokus, der i dag dyrkes, menes alle at være én klon, der stammer fra en og samme knold, som gennem de sidste 4.000 år er blevet opformeret og udbredt i næsten alle egne af verden. Vi kan kun gisne om, hvordan denne knold i fordums tid blev udvalgt af en fremsynet gartner, der i bronzealderen gik ud på en græsk bjergside og udvalgte en særlig god Krokus, gravede op, og tog den med sig hjem og dyrkede den.

Mens Safran-Krokus altså er dyrket helt tilbage til bronzealderen i Grækenland og på samme tid også i Nilens floddelta i Egypten (5), - skal vi helt op i middelalderen (år 500 – 1.500), før arten når vore breddegrader (4). Safran-Krokus blev dyrket i Tyskland, hvor strenge safran-love vidner om dens høje værdi. Disse love skulle afskrække folk fra at forfalske det meget værdifulde safran. Safran-inspektørerne i Nürnberg dømte således i 1444 en mand til at blive brændt på det samme bål som hans forfalskede safran! En lignende historie kendes fra 1456, hvor hele tre personer måtte lade livet for safran-forfalskelse.

Om det gik ligeså dramatisk til i England, ved vi ikke. Safranproduktion fik stor økonomisk betydning i 15-1600'tallet i et område i Essex. Her opstod hele bysamfund på baggrund af safrandykning. Bynavnet Saffron Walden vidner endnu om plantens tidligere betydning for området. Planten har også været dyrket i 1500'tallet, muligvis før, i Hinton, Cambridgeshire (9). I sidste halvdel af 1700'tallet aftog safran-produktionen langsomt omkring

Saffron Walden, og hen mod slutningen af 1700'tallet var den tilsyneladende helt forsvundet fra området (9).

I Danmark er safran første gang nævnt omkring år 1300 af Henrik Harpestreng (6). Den nævnes også i Det Arnamagnæanske Håndskrift Nr. 8 fra begyndelsen af 1400'tallet. På den tid anvendte man safran som lægemiddel, og det er sikkert kun det tørrede produkt man har kendt på den tid. Først senere har man i Danmark fået kendskab til selve planten, og dyrkede planter nævnes første gang i "Horticultura Danica" (1647). Safran-Krokus har desuden været dyrket i Gisselfelds have i 1817 og blev udbudt til salg i et katalog fra J. E. Ohlsen Enke i 1861. I "Lærebog i Dyrkning af Prydplanter" fra 1911 beskrives kulturforholdene for denne Krokus, som på dette tidspunkt må have været almindelig kendt (7).

I dag har safran produktionen næppe nævneværdig betydning i England og Tyskland. I begyndelsen af 1900'tallet var Spanien verdens største safranproducent, men grundet det meget manuelle arbejde er produktionen i dag flyttet til lande, hvor omkostningerne til arbejds lønninger er lavere. Iran står i dag for hele 90 % af verdens safranproduktion, efterfulgt af lande som Marokko, Kashmir og Grækenland.

Den høje markedspris på safran skyldes den store mængde manuelle arbejde, der er forbundet med produktionen. Plukningen af blomsterne foregår nemlig manuelt, hvorefter støvfanget ligeledes tages ud af blomsten med håndkraft. Der er altså ikke tale om væsentlig mekanisering af den kommercielle safran-høst. Den dag i dag foregår den, som vi ser det illustreret på det 3.500 år gamle vægmaleri fra Xeste 3-bygningen på øen Thera i det græske øhav.

***Crocus chrysanthus* – *biflorus* kultivarer**

De kultivarer vi samlet set kalder *chrysanthus* – *biflorus* kultivarer er enten selektioner af en af de to arter eller hybrider mellem de to arter. Disse kultivarer er som udgangspunkt opstået i løbet af de sidste 100 år og er vidt udbredte prydeplanter. Den første registrerede kultivar opstod omkring år 1900 hos J. Hoog på planteskolen C. G. van Tubergen, Haarlem, Holland (8). Den efterfølgende årrække blev der ikke markedsført mange nye kultivarer. Først omkring 1940 lanceredes for alvor nyheder.

Af de i alt 135 registrerede *chrysanthus* – *biflorus* kultivarer er

105 navne registreret i perioden 1940 – 1970 (8). Mange af disse forsvandt dog hurtigt fra markedet igen. De har sikkert været uegnede til dyrkning, og er forsvundet fra markedet kort tid efter den første blomsterudstilling. Omkring 40 af disse kultivarer er i dag tilgængelige via løgavlere og blomsterløgsgrossister, mens andre sikkert er gået til grunde i tidens løb og andre eksisterer kun i specialsamlinger. Se fig. 4.

En gammel haveform af *Crocus biflorus*, kaldet 'Cloth of Silver', også kendt under navnet the Scotch Crocus, har været dyrket langt tilbage. Den er sandsynligvis opstået som en frøplante i en skotsk have (4), hvorfra den tidligt er blevet videreført til England og Holland. Vi kender ikke mere til oprindelsen til denne sterile haveform, der var afbildet i "Botanical Magazine" i 1805 og "The Genus Crocus" (9) fra 1886.

Crocus biflorus har sin naturlige udbredelse fra Italien gennem det tidligere Jugoslavien over Balkan-halvøen, Kaukasus og Tyrkiet til det vestlige Iran. Der er stor farvevariation indenfor *C. biflorus*, varierende fra hvid til blå, ofte med mere eller mindre tydelige lilla aftegninger. Omkring 20 underarter af denne meget variable art er beskrevet. *C. chrysanthus* derimod er oftest gulblomstret, men der findes individer med en svagt brunlig nuance. *C. chrysanthus* er udbredt fra det tidligere Jugoslavien over Balkan-området til det centrale Tyrkiet.

De to arter vokser altså naturligt i overlappende områder, og der forekommer hybrider mellem de to arter. Særligt haveegnede hybrider er blevet udvalgt og udgør i dag haveformer, vi kender, mens andre af vore haveformer er spontane hybrider eller afvigende varianter opstået i kultur.

Crocus flavus* og *C. angustifolius

Crocus flavus og *C. angustifolius* har været kendt og anvendt i havebruget langt tilbage. Den fransk-hollandske botaniker Clusius fik tilsendt *C. flavus* i 1579 og *C. angustifolius* i 1587, og derefter må planterne være kommet i kultur. Arterne har sikkert

Fig. 5. *Crocus flavus* (øverst tv), *C. angustifolius* (øverst th), *C. 'Stellaris'* (nederst tv), *C. 'Golden Yellow'* (nederst th). Malet af Bent Johnsen. Gengivet efter Ørgaard, Jacobsen, & Heslop-Harrison (1995).

Fig. 6. E.A. Bowles var både gartner og kunstner. Her har han malet *Crocus sieberi*-kultivarerne 'Bowler's White' der er opkaldt efter ham selv (tv) og 'Tricolor' (th). ca. 1924.

først været dyrket i England og Holland og derfra blevet udbredt til Danmark.

Første gang, disse arter nævnes i Danmark, er på et meget smukt maleri fra ca. 1650, hvor mesterværket "Gottorfer Codex" blev udarbejdet: 365 botaniske tavler over alle de eksotiske planter, der på dette tidspunkt var i kultur på Gottorp Slot i Slesvig.

Kultivaren 'Golden Yellow' er måske den almindeligst dyrkede Krokus i vore haver. Denne kultivar var tidligere kendt under navnet 'Dutch Yellow' og kan føres tilbage til 1665 (4). Moderne undersøgelser viste, at denne kultivar er en krydsning mellem *C. flavus* og *C. angustifolius* (10). Ligeledes er 'Stellaris' en gammel hybrid mellem disse to arter, der har været kendt og dyrket i hvert fald et par hundrede år tilbage.

Crocus vernus

Indenfor *Crocus vernus* finder vi de størst blomstrede haveformer. De almindelige, storblomstrede hvid- og lillablomstrede haveformer af Krokus tilhører denne art. På grund af deres store, iøjnefaldende blomster er de blandt de absolut mest populære kultivarer. De blomstrer et par uger senere end *chrysanthus – biflorus* kultivarerne. *Crocus vernus* stammer fra de europæiske bjerge: Pyrenæerne i vest over Alperne til Ukraine i øst og Sicilien i syd.

Første gang *Crocus vernus* nævnes i Danmark, er i 1546 (6). Det skete da Christian II.s livlæge Henrik Smid (1495-1563) udgav sit værk "En skøn lystig ny Urtegaardt" med en fortegnelse over de planter, denne læge havde i sin urtegård til medicinsk anvendelse. Planten var desuden dyrket i de gamle klosterhaver, hvor den kan have været anvendt medicinsk som erstatning for safran (11). Vi skal imidlertid frem til omkring år 1800, før denne art for alvor bliver omtalt i danske havebrugsværker (6).

I 1924 skriver Bowles, at *Crocus vernus* på det tidspunkt havde været en elsket havefavorit gennem mindst 300 år i England (4). I Danmark hedder det i 1920, at de fleste haveformer, undtagen de gule, nedstammer fra denne art (12).

Udvalgte værker om Krokus

Mere end 50 botanikere har gennem tiden beskrevet og navngivet de Krokus-arter, vi i dag kender (3). Her skal ikke gives nogen oversigt,

hverken over personer eller de mange, specielt engelske, værker der gennem tiden er udgivet om Krokus. Blot nogle få skal nævnes. Botanikeren og gartneren W. Herbert udarbejdede artiklen *A History of the Species of Crocus* (13), der blev udgivet i 1947. Tre dage før sin død afsluttede Herbert manuskriptet til artiklen, der dannede grundlag for den senere klassifikation af Krokus.

Det var et pragtværk, G. Maw udgav i 1886 med titlen ”*A Monograph of the Genus Crocus*” (9). Efter 8 års arbejde kunne Maw udgive sin omfattende bog. Der gives detaljeret information for hver art, der er prydet med et storstilet kobberstik, der forestiller landskab eller en by derfra hvor arten stammer.

Den engelske gartner E. A. Bowles (1865 – 1954) var en stor Krokus-entusiast. Han udgav i 1924 bogen ”*A Handbook of Crocus and Colchicum for Gardeners*” (4), der indeholder udmærket kulturvejledning for de enkelte arter. Bowles, selvlært gartner og botaniker, prydede bogen med smukke akvareller af udvalgte arter. Bowles boede og havde sin store private have og gartneri i sit barndomshjem Myddelton House i Enfield, England. Her anskaffede han sig og dyrkede mange vanskelige og sjældne planter, der var usædvanlige for den tid og for mange arters vedkommende stadig er det. Han fremlevede et stort antal nye *Crocus chrysanthus* – biflorus kultivarer. Som haven ved Myddelton House i dag er national samling for disse kultivarer. Haven, der ligger i den nordlige del af Greater London, bliver i dag varetaget og passet af E. A. Bowles of Myddelton House Society og kan besøges af offentligheden. Se fig. 6.

Den sidste gennemarbejdede revision af Krokus-slægten blev foretaget af den engelske botaniker Brian Mathew i 1982. Det skete i bogen ”*The Crocus*” (1), der indeholder udførligt beskrevne 82 arter og danner grundlag for vores opfattelse af Krokus-slægten i dag.

Krokus– fra natur til kultur

Krokus er en fascinerende slægt. Ikke uden grund er den blevet en kendt og elsket kulturplante. Som nytteplante har Krokus (*C. sativus*) været dyrket i omkring 4.000 år, hvorimod den som prydblade sandsynligvis kun for alvor har været i kultur de sidste 400 år.

Det er stort set kun de forårsblomstrende arter, vi anvender som prydblade, og Krokus forbindes derfor i vores kultur med foråret. Ved at kombinere arter i haven, kan man imidlertid opnå

blomstrende Krokus uafbrudt fra september til april. Det har man aldrig gjort, da formålet med at anvende Krokus som prydblante er, at bebude forår. Der er dog enkelte undtagelser, f.eks. har den hvidblomstrede *C. cartwrightianus* 'Albus' der blomstrer i oktober, været dyrket som prydblante gennem de sidste ca. 100 år.

De mange Krokus-arter udgør en stor diversitet, der vidner om årtusinders evolution, selektion og tilpasning til vanskelige vækstforhold på middelhavsområdets bjergskråninger. Senere, da mennesket begyndte at indsamle og dyrke disse arter, har vejen atter været lang. Arter måtte indsamles, specifikke kloner, der var særligt haveegnedede måtte udvælges og opformeres fra én enkelt knold til tusinder, før de kunne markedsføres og sælges.

Ovenstående var blot et par indslag på den lange og fascinerende vej, Krokus har haft gennem historien, fra ældgamle tider til haveplante i det moderne samfund, fra naturen, gennem botanikeres indsamlinger, gartneres forædling og udvælgelse til den håndfuld knolde, man for en slik kan købe i det lokale havecenter.

*Cand. hort, PhD studerende ved Det Biovidenskabelige Fakultet, Københavns Universitet.

Litteratur

- 1 Mathew, B. (1982). *The Crocus*. Timber Press, Portland, Oregon.
- 2 Jacobsen, N. (1992). *Crocus – de små I haven*. *Iris & Liljer* 2: 8-14.
- 3 Stearn, W.T. (1983). *Some Crocus enthusiasts of the past*. *Ann. Mus. Goulandris* 6. 117-137
- 4 Bowles, E. A. (1924). *A Handbook of Crocus and Colchicum for Gardeners*. The Bodley Head, London.
- 5 Kandeler, R., & Ullrich, W.R. (2009). *Symbolism of plants: examples of European-Mediterranean culture presented with biology and history of art*. *Journal of Experimental Botany* 60 (1):6-8.
- 6 Lange, J. (1999). *Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark*. DSR-forlag, Frederiksberg.
- 7 Becker, G. A. (1911). *Lærebog i Dyrkning af Prydblante*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- 8 Jacobsen, N., Van Scheepen, J., & Ørgaard, M. (1997). *The Crocus chrysanthus – biflorus cultivars*. *New Plantsman* 4(1): 6-38.
- 9 Maw, G. (1886). *A Monograph of the Genus Crocus*. Dulau & Co,

London.

10 Ørgaard, M., Jacobsen, N., & Heslop-Harrison, J.S. (1995). *The Hybrid Origin of Two Cultivars of Crocus (Iridaceae) Analysed by Molecular Cytogenetics including Genomic Southern and in situ Hybridization. Annals of Botany* 76 (3):253-262.

11 Tillge, L. (1971). *Løg- og knoldplanter I Danmark. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule. 1: 9-28.*

12 Helweg, L. (1920). *Nordisk Illustreret Havebrugsleksikon. Gads Forlag, København.*

13 Herbert, W. (1847). *History of the Species of Crocus. Journal of the Royal Horticultural Society* 2: 249-293.